

PERS EĞİTİM SİSTEMİ

Serap Özkan Kılıç*

Özet

Bu çalışmanın amacı, antik kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Pers İmparatorluğu'nun eğitim anlayışını incelemek ve imparatorluk sistemi içindeki yerini değerlendirmektir. Çalışmamızın temelini, Yunan ve Roma tarih yazımı ile nispeten daha sınırlı Pers kaynakları oluşturmaktadır. Perslerde eğitim fiziksel ve askeri becerilerin geliştirilmesine odaklanmaktadır ve her ne kadar herkese açık gibi görünse de aslında soylu sınıfa hitap etmektedir. Disiplin, itaat, fiziksel dayanıklılık ve savaş eğitimi açısından Sparta eğitim sistemiyle benzerlik gösteren Pers eğitimi, temelde imparatorluğun idari ve askeri gereksinmelerine yanıt verecek şekilde düzenlenmiştir. Sosyal açıdan ise hem sosyal statükonun korunmasına hem de kültürel ve ideolojik unsurların sonraki nesillere aktarılmasına hizmet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Perslerde Eğitim, Xenophon, Kyrour Paideia*

Abstract

Persian Education System

The purpose of this study; to examine the education system of the Persians and figure out how useful it is in the Empire. In order to comprehend the system, only written sources -mostly Greek and Roman, partly Persian- give some informations. Persian education based on to improve physical and military skills of the youngsters. Although the system seems to open every citizen of the empire actually addresses only to nobles. Even it has some similarities with Spartan education system such as discipline, obedience, physical endurance and combat training, Persians also focused on to teach the apprentices in administrative management needs of the empire. On the social aspects; those well educated men, maintain the hierarchy in the bureaucracy and transfer the ideology to the next generations.

Key Words: *Persian Education, Xenophon, Kyrour Paideia*

Giriş

Antikçağın en büyük imparatorluklarından biri olan Pers İmparatorluğu Basra Körfezi'nin kuzeyinde Parsa (Parsua-Parsuash) olarak bilinen küçük bir bölgede kurulmuştur.¹ İmparatorluğun kurucusu Büyük Kyros (İ.Ö. 559-530), ilk olarak Yakın Doğu'nun en önemli güçleri olan Assur, Babil, Elam ve Med krallıklarına ev sahipliği yapan toprakları fethederek, imparatorluğun sınırlarını

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı), Manisa, serapozkankilic@gmail.com.

¹ CHI, 31-34; Wiesehöfer 2002, s.19.

batıda Anadolu ve Yunanistan'a dek hızla genişletmiştir. Kyros sonunda tek bir kralın hakimiyeti altında çeşitli halkların oluşturduğu Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur. Kyros'un ardılları tarafından da genişletilmeye devam eden imparatorluk sınırları Hindistan'da İndus Vadisi'nden Ege'ye, diğer yandan Orta Asya'dan Nil Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmaktadır. Son derece geniş bir coğrafyaya yayılan Pers hakimiyeti Makedonya kralı Büyük İskender'in fetihlerine kadar aralıksız bir şekilde devam etmiştir.

Pers İmparatorluğu ayakta kaldığı yaklaşık iki yüz yıl boyunca mimariden sanata hemen her alanda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu kadar geniş bir coğrafya içinde barınan farklı dil, din ve kültüre sahip halkları tek kralın hakimiyetinde tutmayı başaran ve “*ilk dünya imparatorluğu*” olarak da anılan bu büyük güç, başarısının büyük bölümünü hoşgörülü yönetimine ve iyi disipline edilmiş organizasyonuna borçludur. Perslerin disiplin anlayışı da şüphesiz eğitimden kaynaklanmaktadır. Persler hakkında bilgi içeren antik kaynaklara baktığımızda hemen hepsinde eğitimle ilgili olarak “*disiplin*”, “*fiziksel dayanıklılık*” ve Zerdüştlük dini (*Zoroastrianizm*) çerçevesinde “*iyi bir ahlak*” hedefiyle karşılaşmaktayız. Pers eğitim sistemi ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda Ksenophon'un *Kyrou Paideia (Kyros'un Eğitimi)* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Eser, yarı felsefi-biyografik bir roman tarzında yazılmış olup, aynı zamanda ahlak dersleri de içeren bir üsluba sahiptir.² Ksenophon eserinde; eğitim, siyaset ve yönetim hakkındaki tüm fikirlerini aktarmaktadır. Kendisine model olarak Pers İmparatorluğu'nun kurucusu olan Büyük Kyros'u seçmiştir. Ksenophon'un eseri, bazı bilim adamları tarafından tarihsel gerçeklikten uzak olarak nitelendirilmektedir.³ Ancak o dönemdeki Pers kurumlarını aktarması ve Ksenophon'un eğitim-yönetim şekli açısından fikirlerini belirtmesi nedeniyle çalışmamız için önemli bir kaynaktır.

A-Perslerde Eğitim

Pers eğitimine geçmeden önce, bu konudaki bilgilerimizin büyük bölümünü Yunan kaynaklarının aktarımlarına borçlu olmamız nedeniyle antik Yunan dünyasındaki eğitim anlayışına da bakmak gerekir. Perslerin tarih sahnesinde rol almaya başladığı süreçte, batıda iki büyük güç olan Atina ve Sparta kent devletlerinin eğitim sistemleri, iki ana model olarak ön plana çıkmaktadır.

Genel olarak baktığımızda, Eski Yunan'da eğitimin insan ve devlet odaklı olmak üzere iki çerçeve içinde şekillendiğini görüyoruz. Atina'da temelde aile tarafından yönlendirilen eğitimin daha liberal yapıda olduğunu ve

² Sancisi-W. 1993b, s.512-514; Waters 2014, s.47.

³ Tatum 1989; Higgins 1977; Tuplin, 2013.

herhangi bir zorunluluğa dayandırılmadığını söylenebiliriz. Atina’da daha çok insan odaklı, Sparta’da ise devlet ve toplum odaklı bir eğitim öngörülmektedir. Sparta modelinde özellikle fiziksel ve savaş eğitimi önem kazanmaktadır. Antik kaynakların aktarımlarında Pers eğitimi ile Sparta eğitim sistemi (*agoge*) arasındaki benzerlikler izlenebilmektedir. Ksenophon’un eserlerinde gözlemleyebildiğimiz benzerlikleri onun iyi bir okuyucusu ve hayranı olan Arrianos’un *Anabasis* adlı eserinde de takip etmek mümkündür.⁴

Sparta’da eğitim esnasında çocuklar yaşlarına göre yedi gruba ayrılıyor⁵ ve tıpkı askerler gibi kamplarda fiziksel ve askeri bir eğitim alıyorlardı. Eğitim devlet tarafından yürütülüyor ve zorunlu tutuluyordu. Sparta eğitim sistemi, katı bir disiplin ve itaat ile birlikte fiziksel dayanıklılık ve askeri yeteneklerin geliştirilmesi temeline dayanmaktadır.

Antik kaynakların anlatımlarından yola çıkarak Perslerde de eğitimin devlet eliyle resmi bir sisteme oturtulduğunu ve sistemin işini en iyi şekilde yapan eğitimciler tarafından yürütüldüğünü anlıyoruz.⁶ *Kyrou Paideia*’nın başlangıç bölümlerinde dedesi Astyages’in sarayında bulunan Kyros’un aldığı eğitimin çeşitli aşamaları anlatılmaktadır.⁷ Burada özellikle Pers geleneklerine göre bir eğitim öngörüldüğü vurgulanmaktadır.⁸ Bu geleneklerin dayanak noktası olarak ise “devlete ve halka yararlı olmak” kavramları ön plana çıkmaktadır.

Pers gençleri de Sparta’daki gibi eğitimleri boyunca yaşlarına göre çeşitli sınıflara ayrılmaktaydı. Ksenophon’a göre, 16-17 yaşında olanlar çocuklar sınıfında (*paides*), 17-25 yaş arasındakiler geçler (*epheboi*) sınıfında, 25 yaş üzerindeki ise erişkinler (*andres*) sınıfında eğitim almaktaydılar. Elli yaşın üzerindeki ise yaşlılar sınıfında yer alıyordu.⁹ Ancak, antik kaynaklarda çocukların yaşlarına göre sınıflandırılması ve eğitim süreleri ile ilgili olarak aktarılan bilgilerde çelişkili ifadeler yer almaktadır. Örneğin Herodotos’a göre Pers çocuklarının eğitimi 5 yaşından 20 yaşına kadar sürmektedir. Eğitilen gençler 20 yaşından sonra askeri hizmete alınabilmektedir.¹⁰ Strabon ise Pers çocuklarının 5 ila 24 yaş arasında askeri bir eğitime tabi tutulduklarından ve Pers ordusuna 20-50 yaş arasında hizmet ettiklerinden bahsetmektedir.¹¹

⁴ Arr. *Anab.* V. 4. 5.

⁵ Kennell 1995, s.29-31.

⁶ Xen. *Cyr.* I. 2. 5; Str. XV. 3. 18.

⁷ Xen. *Cyr.* I. 3, I. 5.

⁸ Xen. *Cyr.* I. 2. 2.

⁹ Xen. *Cyr.* I. 2.

¹⁰ Hdt. I. 136, I. 209.

¹¹ Str. XV. 3. 18-19.

Strabon, Pers gençlerinin şafak sökmeden önce nefesli bir çalgı ile eğitime çağrıldıklarını aktarmaktadır. Elli kişilik gruplara ayrılan çocuklara kral ya da satrapların oğulları liderlik etmektedir. Her grup liderlerini izleyerek belirlenmiş olan 40-50 stadia (στάδιον-stadion, çoğ. stadia)¹² mesafede koşarak yarışmaktadır. Gençler yüksek sesle konuşma, nefes ve akciğerlerini doğru kullanma, sıcak, soğuk ve yağmura karşı dayanıklı olma konularında eğitilmekteydiler. Bunların yanı sıra açık arazide hep birlikte ilerleyebilme, hayatta kalabilmek için yabancı meyve ve tohumlarla beslenme gibi zorlu koşullara karşı da hazırlanıyorlardı. Fiziksel egzersizden sonra yedikleri gıdalar arasında ekmek, arpa, kakule, tuz taneleri, haşlanmış veya kavrulmuş et ve içecek olarak da su yer almaktadır. At sırtında mızrak, ok ve sapanlarla avlanmaktadırlar. Öğleden sonraları ise ağaç dikme ve kesme, kökleri toplama, silah yapma, ketenden giysilerin ve avcuların kullandıkları ağların yapımı gibi zanaatları da öğreniyorlardı. Avlanan vahşi hayvanlarının etlerinin eve getirilmesi bir gelenek olmasına rağmen çocuklar bu hayvanların etlerine dokunmazdı. Yarışlarda başarı kazanan çocuklar Pers kralı tarafından ödüllendiriliyordu.¹³

1. Erkek Eğitimi

Başlangıçta da belirttiğimiz üzere, Perslerin eğitim anlayışı hakkında bildiklerimiz çoğunlukla antik Yunan ve Roma kaynaklarına dayanmaktadır. Örneğin, Herodotos'a göre Pers erkek çocukları beş yaşından önce babasına gösterilmez, kadınların arasında yaşardı. Beş yaşından yirmi yaşına kadar ise çocuklara ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek öğretiliyordu.¹⁴ Herodotos, Strabon ve Ksenophon'un vurguladığı bu özellikler gelecekteki yöneticiler olacak ve imparatorluk ordusunu oluşturacak gençlerin aslında krala ve ülkeye tam bağlılık görevini layıkıyla yerine getirebilmek için eğitildiklerini anlatmaktadır.¹⁵ Persler için iyi silah kullanmak kahramanlık, yiğitlik anlamı taşımaktaydı. Yalan söylemek ise en büyük suçlardan biri olarak kabul ediliyordu. Ksenophon Pers soylularının oğullarının on altı, on yedi yaşlarına gelene kadar kraliyet sarayında binicilik, okçuluk, mızrak atma ve avcılık konusunda eğitildiklerinden söz etmektedir. Fiziksel eğitimin dışında çocuklar

¹² Yunan mitolojisinde 1 stadion, Herakles'in art arda 600 adım atmasıyla hesaplanmıştır. Antik Çağ'da stadion yaklaşık 600 ayak uzunluğa karşılık gelmekteydi. Ancak Yunanlar arasında bu mesafenin ölçümünün bir standarda bağlanmaması nedeniyle 1 stadion yaklaşık olarak 176-192 m. arasında değişmektedir.

¹³ Str. XV. 3. 18; Xen. *Anab.* I. 9. 4.

¹⁴ Hdt. I. 136.

¹⁵ Briant 1982, s.449.

adalet, itaat, dayanıklılık ve kendine hakim olma (ἐγκράτεια) gibi konularda da eğitiliyorlardı.¹⁶

Pers İmparatorluğu'nda kral mutlak hükümdardı. Her şey onun iktidarına ve kanunlarına tabiydi. Ancak bu durum onun gücünü keyfi kullandığı anlamına gelmemektedir. Ahuramazda'nın eserinin bekçisi, onun yardımıyla yeryüzünün hakimi olarak siyasi-ahlaki sistemi sürdürmek zorundaydı. Kral kendini hükümdar olmaya elverişli tüm olumlu erdemleri üzerinde toplamış kimse olarak tanıtırdı. Biri Dareios'un, diğeri Kserkses'in ismini taşıyan tıpatıp benzer iki kraliyet yazıtı, bu kraliyet ideallerinin en güzel ifadesidir.¹⁷

Pers kralı I. Dareios Nakş-ı Rüstem'deki mezar yazıtında: “*Hem ellerim hem de ayaklarım kabiliyetlidir. Bir süvari olarak at üzerinde iyiyimdir. Bir okçu olarak, hem yaya hem de at üzerinde ok atmakta maharetliyimdir. Bir mızrakçı olarak, hem yaya hem de at üzerinde mızrak atmakta maharetliyimdir. Ahura Mazda'nın bana bahsettiği hünerleri Ahura Mazda'nın inayetiyle kullanmak için onları kuvvetlendirdim, yerine getirdiklerimi Ahura Mazda'nın bana bahsettiği bu hünerler sayesinde yaptım.*” diyerek fiziksel becerilerini sıralamaktadır (DNb-40-45).¹⁸

Dareios'un sözlerinden, iyi donanıma sahip bir asker olmasıyla duyduğu gurur açıkça anlaşılmalıdır. Yine Dareios'un yazdırmış olduğu Behistun yazıtı da aynı etkiyi hissettirmektedir. Behistun yazıtının Augustus'un *Res Gestae*'sinde olduğu gibi propaganda amacı taşıdığı açıktır. Dareios, bu yazıtlarda kökenini Akhamenidler klanına dayandırıp, öncellerinden üstünlüğünü belirterek, kendisini Ahura Mazda'nın seçtiği yolundaki söylemleri ile egemenliğini meşrulaştırma amacı gütmektedir.¹⁹ Her iki örnekte de askeri özellikler vurgulanmış, imparatorluğun İran dışındaki bölgelerine yayılmış ve Pers eğitim sisteminin karakteristiği olarak ilan edilmiştir.²⁰ Persler için askeri yetenekler, iyi silah kullanma ve avda kendini kanıtlama eğitimin temel unsurlarını oluşturuyordu. Bu özellikler aynı zamanda kralın da taşıması gereken hükümdar erdemleri arasında sayılmakta ve Dareios söz konusu erdemlere sahip bir kral olduğunu herkese bildirmektedir. Buradan yola çıkarak eğitimin temel hedefinin ahlaki öğretiler rehberliğinde güçlü krallar, güçlü askerler ve krala sadakatle bağlı itaatkâr kullar yetiştirmek olduğunu düşünmek mümkündür.

¹⁶ Xen. *Cyr.* I. 2. 2-12, VII. 5.86, VIII. 6. 10; Xen. *Anab.* I. 9. 2-6; Str. XV. 3. 18; Llewellyn-Jones 2013, s.152.

¹⁷ Kuhrt 2009¹, s.400.

¹⁸ Kent 1950, s.139-140.

¹⁹ Wiesehöfer 2002, s.34, 94.

²⁰ Wiesehöfer 2002, s.61.

Yine Ksenophon'a göre Kyros, Lydia Kralı Kroisos ile zenginlik üzerine yaptığı bir konuşmada "...insanların sağlıklı oldukları zaman kendilerine gereken şeyleri aradıklarını, hasta oldukları zaman ise bunların bir önemi olmadığını..."²¹ belirtir ve hastalanan adamları (askerleri) için şifalı bitkiler hazırlattığından söz eder. Aynı kitabın devamında ise Ksenophon, Perslerin çöküşünü anlatırken "O zamanın erkek çocukları yeryüzününün (toprak) özelliklerini de öğrenmişlerdi. Böylece kendilerine faydalı olanı kullanıp zararlı olanlardan uzak durabiliyorlardı. Fakat şimdilerde bunu sanki olabildiğince zarar görmek için öğrenmiş gibi görünüyorlar. Her nasılsa, hiçbir yerde, oradakilere (Pers ülkesi) daha fazla insan zehirlerden dolayı ölmemiştir veya hayatını kaybetmemiştir."²² ifadesini kullanmaktadır. Anlaşılan o ki Persler bitkilerin iyileştirici etkisinden yararlanmaktaydılar ve çocuklarını fiziksel ve ahlaki eğitimin yanı sıra şifalı bitkiler üzerine de eğitiyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Strabon'un eğitimle ilgili günlük faaliyetler arasında ağaç dikme, kesme, kök toplama gibi detayları belirtmesi, eğitimde bitkilerle ilgili bilgilerin de yer aldığına işaret etmektedir. Perslerin günlük yaşamlarında doğaya yakın ve barışık bir yaşam sürdürdükleri özellikle suya tükürmek ve kirletmekle ilgili kesin yasaklarından da açıkça anlaşılmaktadır.²³

Pers soylu çocukların eğitiminde rahipler de (Esk. Yun. μάγος= Latin. çoğ. *Magi*) önemli bir rol almaktadır.²⁴ Plutarkhos, Genç Kyros'a rahiplerin (*magi*) bilgeliğini öğreten birinden söz etmektedir.²⁵ Strabon ise eğitimcilerin (en bilge adamlar) çocukları yararlı bir amaca yönlendirmek için dinsel (mitolojik) öğeler kullandıklarına değinmektedir.²⁶ Ancak kaynaklarda rahiplerin çocuklara verdikleri eğitim ve derslerle ilgili detaylarda boşluklar bulunmaktadır. İhtimale bu dersler Pers büyüklerinin ve Pers tarihi efsanelerinin sözlü aktarımlarını içermektedir. Ayrıca rahiplerin (*magi*) kraliyet çocuklarının rüyalarını yorumladıkları ve özellikle tahta çıkma töreninde bu çocuklara eşlik ettiği bilinmektedir.²⁷ Rahipler aynı zamanda politik ve dinsel geleneklerin taşıyıcısı olarak da düşünülmelidir.²⁸ Cicero da rahiplerin teorik ve pratik uygulamalarını öğrenmeyen birinin Pers kralı olamayacağı gibi oldukça iddialı bir ifade kullanmaktadır.²⁹ Anlaşılan o ki, Pers kralının üstlenmesi

²¹ Xen. *Cyr.* VIII. 2. 24-25.

²² Xen. *Cyr.* VIII. 8. 14.

²³ Hdt. I. 138; Str. XV. 3. 16.

²⁴ Olmstead 1948, s.450; Llewellyn-Jones 2013, s.17.

²⁵ Plu. *Art.* III. 3.

²⁶ Str. XV. 3. 18.

²⁷ Briant 2002, s.523; Wiesehöfer 2002, s.59; Kuhrt 2009¹, s.404.

²⁸ Wiesehöfer 2002, s.157.

²⁹ Cic. *Div.* I. 91.

gereken veya Pers kralına karşı yerine getirilecek vazifeler de Pers eğitiminin önemli bir parçasıdır.³⁰

Platon sarayda doğanların ve Pers prenslerinin eğitimini anlatırken, yeni doğmuş çocukların bakımında hadımların görev aldıklarını, sonrasında çocukların eğitim uzmanlarına emanet edildiğini ve diğer gençler gibi askeri eğitime (at binme, avcılık, cesaret gibi) tabi tutulduklarını aktarmaktadır.³¹ Hadımların eğitimdeki rolü daha çok ilk yıllarda çocukların fiziksel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla sınırlı kalmış olmalıdır.³² Bu konuda uzmanlaşmış kişilerin eğitimi yürüttüğü antik kaynakların aktarımlarından açıkça anlaşılmaktadır. Strabon çocukların eğitimini anlatırken “*Alanında gelişmiş ve en zeki insanları kullandılar ve bunu dini bilgilerle harmanladılar...*”³³ ifadesiyle eğitimde görev alan kişilerin niteliklerini vurgulamaktadır.

Pers gençleri eğitimleri boyunca kralın sadık askerleri ve kulları olmak üzere eğitiliyorlardı. Eğitilen çocukların elli kişilik gruplara ayrılması ve bu grupların başına kralın veya satrapların oğullarının getiriliyor olması, imparatorluk hiyerarşisi içinde soylu sınıfın özel statüsünü göstermesi açısından son derece önemlidir.³⁴ Herkes bu hiyerarşinin bir parçasıdır ve yalnızca kral herkesin üzerinde yer almaktadır. Bu hiyerarşik sistemin içerisinde yer alanların kapasitelerini en iyi şekilde kullandıklarını kanıtlamaları da beklenmektedir.³⁵ Burada Pers İmparatorluğu’nda üzeri örtülü de olsa hiyerarşik bir düzenin varlığı hissedilmektedir. Pers kralının tahta aday en büyük oğlu baştan itibaren kraliyet görevlerini almak, bunun gereği olarak da siyasi, askeri ve dini görevlerini üstlenmek üzere eğitiliyordu.³⁶ Ksenophon Büyük Kyros’dan bahsederken “*Başlangıçta küçük bir çocukken, kardeşi ve öbür çocuklarla bir arada eğitildiği sırada bile her bakımdan üstün sayılıyordu. Öbür çocuklar dedik; gerçekten Pers büyüklerinin tüm çocukları kralın sarayında yetiştirilir...*”³⁷ ifadesiyle Pers soylu çocukların eğitiminde sarayın rolüne de dikkat çekmektedir. Başka ilgi çekici bir bilgi de Pers kralının ilk-en büyük erkek çocuğu (*ó πρεσβύτατος παῖς*), diğer bir deyişle tahtın varisi doğduğu zaman kralın tüm tebaasının bir bayram kutladığına dairdir.³⁸ Fakat antik

³⁰ Sancisi-W. 1993a, s.151.

³¹ Pl. *Alc.* I. 121d, 121e, 122a ; Olmstead 1948, s.450.

³² Briant 2002, s.274.

³³ Str. XV. 3. 18.

³⁴ Str. XV. 3. 18 ; Briant 2002, s.330.

³⁵ Tuplin 2010, s.198.

³⁶ Tuplin 2013, s.82

³⁷ Xen. *Anab.* I. 9. 2, 3.

³⁸ Pl. *Alc.* I. 121c; Hdt. IX. 110.

kaynaklarda kutlandığı belirtilen bayramın (doğum günü kutlaması) niteliği ya da ritüelleri hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur.

Persepolis'te bulunmuş tabletlerde, I. Dareios'un krallığının yirmi üçüncü yılında yazılmış iki Elamca metin dikkat çekmektedir.³⁹ Her iki tablette de **metin kopyalayan** Pers çocuklarına verilecek olan ürün ve miktarı belirtilmiştir. Oldukça tartışmalı olan bu metinlerin ilkinde (PFT 871) yirmi dokuz erkek çocuğa verilecek olan buğday miktarı, ikincisinde ise (PFT 1137) on altı erkeğe verilecek şarap (Eski Persçe *sawur*) miktarı belirtilmiştir. Şimdiye kadar iki binden fazlası yayımlanmış ve Sur Metinleri (*Persepolis Fortification Tablets*) olarak bilinen tabletler, I. Dareios'un sarayının kiler (erzak) yönetimine ait kayıtlardır.⁴⁰ Bu metinler işçilere (aralarında kadın erkek ve çocuklar da vardır), kült görevlilerine ve üst düzey Perslere yönelik her türlü yiyecek yardımına verilen izinleri içerir.⁴¹ Ancak, şimdiye kadar Pers İmparatorluğu'nun yayıldığı hiçbir yerde ne bir derslik ne ders kitapları ne de kopyalanmış bir metin ele geçmiştir. Metin yazma ya da kopyalamaya dair bir eğitimin varlığını destekleyecek herhangi bir kanıt henüz mevcut değildir. Dolayısıyla bu metinlerde mühür oymacılığı, heykeltıraşlık, çömlekçilik ve kâtiplik gibi zanaatsal faaliyetlerde bulunan işçiler işaret edilmiş olmalıdır.⁴²

Ksenophon, Persler için eğitimin önemini birçok kez vurgulamaktadır. Ksenophon'a göre, eğitim herkesin katılımına açıktır. "*Tüm Persler çocuklarını ortak okullara gönderebilirler. Yine de bunu yapanlar sadece çalışmadan çocuklarına bakabilecek durumda olanlardır...*"⁴³ Bu ifadede aslında önemli bir ayırım da ortaya çıkmaktadır. Ksenophon eğitime katılan çocuklardan bahsederken "ὁμότιμος" (çoğ. ὁμότιμοι-homotimoi)⁴⁴ sözcüğünü sık sık kullanmaktadır. Burada aslında Pers ülkesindeki 120 000 asil Pers erkeği olarak bilinen soylu-üst rütbeli sınıf ve onların çocuklarından söz edilmektedir. *Anabasis*'de ise τῶν ἀρίστων Περσῶν παῖδες⁴⁵ ifadesi kullanılarak soylu sınıfın çocuklarının aldıkları eğitim anlatılmaktadır. Anlaşılan o ki yaşamak için çalışmak zorunda olan basit köylülerin çocukları eğitim sisteminin dışında kalmaktadır. Diğer bir deyişle, aslında yalnızca soylu aileler çocuklarını eğitim almaya gönderebilmektedir.

³⁹ Hallock 1969, PF 871, PF 1137.

⁴⁰ Wiesehöfer 2002, s.29.

⁴¹ Kuhrt 2009¹, s.357-58.

⁴² Dusinberre 2013, s.29; Briant 2002, s.436-437.

⁴³ Xen. *Cyr.* I. 2. 15.

⁴⁴ Xen. *Cyr.* VII. 5. 85; VIII. 5. 21

⁴⁵ Xen. *Anab.* I. 9. 3.

Ksenophon sık sık soylu Pers çocuklarının kralın sarayında eğitim aldıklarından söz etmektedir.⁴⁶ Hatta Kyros'un eyaletlerine atadığı valilerine (σατράπης =satrap) gitmeden önce yaptığı bir konuşmada yönetimle ilgili olarak yerine getirmelerini istediği konuları belirttikten sonra "...kendi sarayında olduğu gibi satrapların da kendi çocuklarını eğitmelerini, gençleri daima ava götürmelerini ve onları asker gibi yetiştirmelerini emretti..."⁴⁷ ifadesiyle aynı sistemin eyaletlerde de yürütülmüş olabileceğini ortaya koymaktadır. Pers İmparatorluğu'nun tüm bölgeleri tek bir siyasi yapı içinde birleştirilmiştir. Bu yapının en önemli unsurlarından biri de eyaletleri yöneten satraplardır. Persler kurdukları satraplık sistemi ile kentleri denetimleri altında tutuyorlardı. İmparatorluk düzeyinde yaklaşık 23 satraplık bulunmaktadır. Eyaletlere atanan satraplar kendi satraplıklarında kralı temsil ediyorlar ve onun gibi davranıyorlardı. Satraplık başkentleri ise kraliyet merkezinin küçük bir modeli olarak düzenlenmişti.⁴⁸ Görüleceği üzere satraplar ve satraplık merkezleri ideolojik açıdan da kralın yansıması ve uzantısı olarak kabul edilmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Ksenophon ve Strabon çocukların eğitiminde avlanmanın önemine de dikkat çekmektedirler. Pers kralları sık sık avlanmaya gider ve yanlarında gençleri de götürürlerdi. Av partileri aslında gençlerin savaşa hazırlanmaları için bir nevi egzersiz görevi görmektedir. Av esnasında çevik olmaları, iyi at binneleri ve ok, mızrak, sapan gibi silahları da at sırtında en iyi şekilde kullanmaları gerekmektedir. Sık sık düzenlenen süreklilikli avları Pers kralı ve soylularının gündelik yaşamlarında fiziksel ve askeri becerilerini sergiledikleri bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle gençlere de aldıkları eğitimi uygulama fırsatı yaratılmış oluyordu. Kral ve soylularının avlanmak için, av partilerinin yapıldığı ve içinde av köşkleri de bulunan doğal av parkları (παράδεισος=*paradeisos*)⁴⁹ yaptırıldıkları da bilinmektedir.⁵⁰ Pers sikkeleri, mühürler, steller ve rölyefler üzerinde bu parklarda yapılan av sahnelerine sıklıkla rastlanmaktadır.⁵¹ Sikkeler üzerinde betimlenen okçu kral figürleri de ikonografik açıdan bu konuyla bağlantılı olmalıdır (Resim 1). Bu sahneler, Anadolu'daki Pers dönemi yerel krallarının kendi anlatımlarına ve sanat eserlerine de yansımasıdır. İ.Ö. IV. yüzyıl Lykia Bölgesi hanedanlarından Arbinas, üç dilli yazıtında (Lykçe, Yunanca ve Aramca) tıpkı Pers kralları gibi bilgeliği, ok atmadaki mahareti ve at sırtındaki

⁴⁶ Xen. *Anab.* I. 9. 3; Xen. *Cyr.* VIII. 8. 13.

⁴⁷ Xen. *Cyr.* VIII. 6. 10.

⁴⁸ Kuhrt 2009¹, s.412-415.

⁴⁹ LSJ, s.v. 1308.

⁵⁰ Xen. *Cyr.* I. 2. 9-11, VIII. 1. 38; Xen. *Hell.* IV. 1.

⁵¹ Briant 2002, s.297.

av becerisiyle öğrenmektedir.⁵² Görüldüğü üzere yerel aristokrasi de Pers krallarını taklit etmektedir. Büyük Kral'ın yaşam şeklini taklit eden satraplar gibi, satrabı taşrada temsil eden büyük toprak sahipleri veya yerel yöneticiler de olasılıkla satrapları taklit ediyorlardı. Sanat eserleri üzerinde de benzer bir etki hissedilmektedir. Bu eserler üzerinde ister Pers isterse yerel yöneticiler olsun, her ikisi de kendilerini Pers giysileri içerisinde göstererek idareye olan bağlılıklarını vurgulamayı amaçlamışlardır. Özellikle Pers dönemi Anadolu mezar stelleri üzerinde çok sayıda av sahnesi betimlemelerine rastlanmaktadır (Resim 2-4). Assur sanatında, av sahnesi betimleri İ.Ö. IX. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Yakınoğu'da oldukça yaygın olarak kullanılan sahneler Pers sanat eserleri üzerinde de sıklıkla işlenmiştir. Bu sahneler, Pers ikonografisinin yansıması olarak İ.Ö. IV. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu sanat repertuarına girmiş olmalıdır.

Fiziksel ve askeri eğitimin yanı sıra Pers gençleri ahlaki olarak da eğitiliyorlardı. Yalandan uzak durmak ve daima gerçeği söylemek önemli öğretilerin başında geliyordu.⁵³ Adaletli olmak, ölçülü davranmak, krala ve ülkeye sadakat kavramları da Pers geçlerinin eğitimindeki temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Gençler aslında eğitimleri boyunca krala ve ülkeye sadık kullar olmak üzere yetiştirilmekteydiler.

Platon ve Ksenophon Perslerin çöküş nedenini, eski Pers geleneklerinin terk edilmesine ve onun yerine kadınlar ile hadımların eşliğindeki sefahat, lüks ve ölçüsüzlükten ibaret olan saray eğitimine geçilmesine bağlamaktadır.⁵⁴ Platon *Nomoi-Yasalar* adlı eserinde, ideal devlet biçimine ulaşmak için yurttaşların erdemli yaşam tarzını ön planda tutar ve devletin iyi yönetilmesi için gerekli kuramları ortaya koyar. O'na göre Pers çöküşünün ana nedeni kral çocuklarının yanlış eğitimi ve bu eğitimin kökten reformize edilmemesidir. Ancak yazarın *Alkibiades* adlı eserinde ise Pers eğitimi övdüğü dikkat çekmektedir.⁵⁵ Knidos'lu Ktesias ise Pers İmparatorluğu'nun çöküş nedenini kadınların ve hadımların politik entrikalarıyla ilişkilendirmektedir.⁵⁶

2. Kadın Eğitimi

Erkek çocukların eğitimiyle ilgili pek çok antik kaynak detaylı bilgi verirken, kız çocukların eğitimiyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Genel olarak baktığımızda soylu sınıfa mensup kadınların iyi eğitilmiş olduğunu

⁵² Robert 1978, s.5; Bryce ve Zahle 1986, s.94-96.

⁵³ Hdt. I. 136.

⁵⁴ Pl. *Laws* III. 695 b-e; Xen. *Cyr.* VIII. 8. 2.

⁵⁵ Pl. *Alc.* I. 121d, 122b.

⁵⁶ FGtH, 688 F 13 (9-13), F 15 (47-56).

düşünmek mümkündür. Romalı tarihçi Quintus Curtius Rufus, III. Dareios'un maiyetinde bulunan Pers kraliyet çocuklarının (kız çocuklarının) mürebbiyelerinden (*quae educabant*) bahseder.⁵⁷ Aynı zamanda bunlar III. Dareios'un kortejinde de yer almaktadır.⁵⁸ Pers sarayında uzun bir müddet II. Artakserkses Mnemon'a ve ailesine hekimlik yapan Knidos'lu Ktesias ise *Persika* adlı yapıtında, II. Artakserkses'in kayınbiraderi Teritukhmes'in kız kardeşi Roksane'i "o çok güzel bir kızdı, yay ve mızrak atmada ise çok maharetliydi" diyerek örnek göstermektedir.⁵⁹ Burada kız çocuklarının da erkek çocukları gibi fiziksel bir eğitim aldıkları ve geleneksel dövüş sanatlarını öğrendikleri ima edilmektedir. Curtius'un Pers kadınlarının genellikle kadınların yaptığı yün eğirme işini kendilerine bir hakaret olarak kabul ettiklerine dair verdiği bilgi de oldukça dikkat çekicidir.⁶⁰ Curtius ayrıca III. Dareios'un alayındaki prenseslere eşlik eden atlı kadınlardan (*feminarum equis*) söz etmektedir.⁶¹ Perslerin Anadolu'daki satraplık merkezlerinden biri olan Daskyleion'da ele geçmiş bir mimari kabartma parçası üzerinde at binen kadınlar betimlenmiştir (Resim 5).⁶² Pers kültüründe at binmenin erkekler için olduğu kadar kadınlar için de önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluğun önemli başkentlerinden biri olan Persepolis'teki çeşitli bina ve mezar yapıları üzerinde kadın figürlerine rastlanmamasına rağmen⁶³ imparatorluk çevresindeki bölgelerde rölyef ve mühürler üzerinde kadın figürleri görülmektedir. Daskyleion'da bulunmuş kabartma da bu örnekler arasında önemli bir yere sahiptir.

Kadın eğitimiyle ilgili bir nokta da Romalı tarihçi ve retorik ustası Claudius Aelianus'un *Varia Historia* (Çeşitli Öyküler) adlı yapıtında karşımıza çıkmaktadır. Burada Genç Kyros'un haremine dahil edilmek üzere getirilen dört Yunan genç kızdan ve Kyros'un sarayında bunlara verilen harem eğitiminden söz edilmektedir. Bu metres (*παλλακαί=pallakai*) adayları giyimleri, süslenmeleri (makyaj) ve Kyros'a nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili kadın görevliler tarafından eğitilmişlerdir.⁶⁴ Strabon da Pers krallarının çocuk yapmak için çok sayıda kadımla evlendiklerini, aynı zamanda çok sayıda metrese sahip olduklarını ve kralın her yıl en çok çocuğa sahip olanlara ödül dağıttığını

⁵⁷ Quintus Curtius III. 3.23.

⁵⁸ Brosius 1996, s.88.

⁵⁹ FGtH, 688 F 15 (54).

⁶⁰ Quintus Curtius V. 2. 19.

⁶¹ Quintus Curtius III. 3. 22.

⁶² Macridy 1913, s.340-348, fig. 2-3; Starr 1976-77, s.84, pl.XI.

⁶³ Schmidh 1953, s.84.

⁶⁴ Ael. *VH* XII. 1.

belirtmektedir.⁶⁵ Perslerdeki poligami ve çocuk bolluğu Yunanlar açısından Pers yaşamının bir simgesi olarak görülmektedir.

Persler hakkında bilgi veren Kyme'li Herakleides ise, Pers kralının av partilerine metreslerinin de katıldığından söz etmektedir.⁶⁶ Kadınların kralın kortejlerinde, kabul törenlerinde, av partilerinde ve hatta savaşlarda bile kralın yanında yer aldıklarına dair kaynakların verdiği bilgiler, Pers kadınlarının ev yaşamının dışında farklı sosyal rollerinin de olabileceğini düşündürmektedir. Makedonyalı retorik ustası ve tarih yazarı Polyaeus ise Parth prensesi Rhodogune hakkında dağınık saçlarıyla çıkan isyanı bastırmaya giden bir kadın savaşçı portresi çizmektedir.⁶⁷ Akhemenid döneminde belirmeye başlayan savaşçı kadın kimliği sonraki dönemlerde de hissedilebilmektedir.

Sonuç

Pers İmparatorluğu siyasi-askeri gücünü koruyabilmek ve ele geçirdiği farklı dil, din ve kültüre sahip halkları elinde tutabilmek için güçlü bir orduya sahip olmak zorundaydı. Aynı zamanda son derece geniş topraklara sahip imparatorluğun yönetiminde, Pers kralına sadık yönetici-memurlara ve askerlere de ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte bu iki temel gereksinim nedeniyle eğitim sistemi kraliyet eliyle düzenlenmiş olmalıdır. Böylece genç Pers aristokratları hem yönetimde hem de orduda kralın hizmetinde görev almak ve ona sadakatle hizmet etmek üzere eğitiliyorlardı.

Pers İmparatorluğu'nun Pers karakteri her fırsatta vurgulanmakta ve aşiret aristokrasisi imparatorluğun karakteristiği olarak dikkat çekmektedir. Kral Pers soyundan gelmelidir ve ülkesinin refahını sürdürmesi başlıca görevlerinden biridir. Kralın meşruluğunu belirleyen temel öge ise geldiği soydu. Gelecekte kral olacak kişi aile üyeleri arasından (oğulları) seçilmekteydi. Ancak tahttaki kral kendinden sonra gelecek kişiyi seçmekte özgürdür. Yani veraset hakkı en büyük oğulda değildir. Pers kralları imparatorluktaki güçlü mevkilerini koruyabilmek için Pers soylularını krallıktan sağlıklı bir mesafede uzak tutmayı da başarmışlardır. Diğer bir deyişle, taht üzerinde hak iddia edebilecek kişilerin bir takım görevlere getirilmesiyle tahttan uzak kalması sağlanmış oluyordu.

Ksenophon ve Platon, Perslerin çöküş nedenini kralların oğullarına hanedan kadınları tarafından verilen eğitimin onları yumuşatmasına ve disiplinsiz bir hale getirmesine bağlamaktadır. Aslında hanedan kadınlarının ve saraydaki yaşamın olumsuz etkileri hemen hemen hepsinde belirmektedir. Özellikle Ksenophon, çöküşün nedenlerinin başında eğitimin içeriğinin

⁶⁵ Str. XV. 3. 17.

⁶⁶ FGrH, 689 F 1.

⁶⁷ Polyaeus, VIII. 27.

Pers Eğitim Sistemi

değiştirilmesini bulmaktadır. At binme, beden eğitimi ve avdan vazgeçilmesi diğer bir deyişle Pers eğitim sisteminin omurgasının çökmesi imparatorluğun yıkılmasındaki temel unsur olarak ortaya konmaktadır. Kaynaklarda aktarılan eğitimin içeriğinde, hükümdarın taşıması gereken niteliklerin bir bütün olarak davranış kuralları haline getirildiği ve eğitim uygulamalarının da bu doğrultuda yürütüldüğü izlenmektedir.

Herkes krala bağlı olsa da toplum içinde önemli olan bireyin mevkiidir. Bireylerin düzen içindeki yerini ve hem kendinden üst hem de alt seviyede olanlara nasıl davranacağını bilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Pers eğitim sistemi aynı zamanda sosyal statükonun korunmasına da hizmet etmektedir. Ancak eğitim sisteminden geçirilenlerin yalnızca soylu sınıfa mensup kişiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Devlet ve ordudaki kilit görevlere çoğunlukla kraliyet ailesi mensuplarından oluşan soylu Perslerin getiriliyor olması, eğitimin hizmet verdiği sınıfın belirleyicisi olmaktadır. Bunların yanı sıra eğitim sistemi imparatorluk ideolojisinin aktarımında da önemli bir rol oynamaktadır. Böylece Pers ideoloji ve kültürünün sonraki kuşaklar tarafından en iyi biçimde temsil edilmesi de sağlanmış oluyordu.

KAYNAKLAR

a. Antik Kaynaklar

- Arr. *Anab* Arrianos, *Aleksandrou Anabasis*, (Çev. P.A. Brunt), Cambridge, 1976-1983, (Loeb).
- Cic. *Div.* Cicero, *De Divinatione*, (Çev. W. A. Falconer), Harvard, 1923 (Loeb).
- Ael. *VH.* Claudius Aelianus, *Varia Historia (Historical Miscellany)*, (Çev. N.G. Wilson), Cambridge, 1997, (Loeb).
- Quintus Curtius Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis (History of Alexander)*, (Çev. J. C. Rolfe), London, 1946, (Loeb).
- Hdt. Herodotos, *Historiai*, (Çev. A. D. Godley), Cambridge, 1920, (Loeb).
- Xen. *Anab.* Xenophon, *Anabasis*, (Çev. T. Gökçöl), İstanbul, 1984.
- Xen. *Cyr.* Xenophon, *Kyrou Paideia*, (Çev. W. Miller), London, 1960, (Loeb).
- Xen. *Hell.* Xenophon, *Hellenica*, Books I-V, (Çev. C. L. Brownson), London, 1961-1971, (Loeb).
- Polyaen. Polyaneus, *Stratagems of War*, (Çev. E. Shepherd), London, 1793.
- Pl. *Alc.* Plato, *Charmides, Alcibiades I & II, Hipparchus, The Lovers, Theages, Minos, Epinomis*, (Çev. W.R.M. Lamb), London, 1927, (Loeb).
- Pl. *Laws* Plato, *Laws, Vol. IX, Books I-VI*, (Çev. R. G. Bury), London, 1961, (Loeb).
- Plu. *Art.* Plutarchus, *Bioi Paralleloi*, Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho (Çev. B. Perrin), London, 1962, (Loeb).
- Str. Strabo, *Geographica*, (Çev. H. L. Jones), London, 1929, (Loeb).

b. Modern Kaynaklar

- Briant 1982 P. Briant, *Rois, Tribus et Paysans: Etudes sur les formations tributaires du Moyen-Orient ancien*, Paris: Les Belles Lettres.
- Briant 2002 P. Briant, *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*, (Çev. P. Daniels), Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Brosius 1996 M. Brosius, *Women in ancient Persia, 559-331 BC*, Oxford: Clarendon Press.
- Bryce ve Zahle 1986 T. Bryce - J. Zahle, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Vol. 1, Museum Tusculanum Press, .

- CHI *Cambridge History of Iran*, Vol. II, The Median and Achaemenian Periods, (Ed. I. Gershevitch), Cambridge University Press, 1985.
- Dusinberre 2013 E. R. M. Dusinberre, *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, Cambridge University Press, Cambridge.
- EncIr *Encyclopedia Iranica*, Vol. VI. Coffeehouse -Dara, (Ed. E. Yarshater), Mazda Publishers, 1993.
- FGrH F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Dritter Teil C, Erster Band, Leiden, 1958.
- Higgins 1977 W. E. Higgins, *Xenophon the Athenian: The Problem of the Individual and the Society of the Polis*, State University of New York Press, New York.
- Kennell 1995 N. M. Kennell, *The Gymnasium of Virtue: Education & Culture in Ancient Sparta*, University of North Carolina Press, Chapel Hill & London.
- Kent 1950 R. G. Kent, *Old Persian Grammar Text Lexicon*, New Haven.
- Kuhrt 2007 A. Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period I-II*, Routledge.
- Kuhrt 2009¹ A. Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu I-II*, (Çev. Dilek Şendil), İş Bankası Yayını, İstanbul.
- LSJ H.G. Liddel - R. Scott - H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Ninth Edition with a Revised Supplement (Supplement edited by P. G. W. Glare), Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Llewellyn-Jones 2013 L. Llewellyn-Jones, *King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE*, Edinburg: Edinburgh University Press.
- Nollé 1992 M. Nollé, *Denkmaler vom Satrapensitz Daskyleion, Studien zur graeco-persischen Kunst*, Akademie Verlag, Berlin.
- Olmstead 1948 A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago.
- Robert 1978 L. Robert, "Les Conquêtes du dynaste Lycien Arbinas", *Journal des Savants*, Vol. 1, No. 1-2, s. 3-48.
- Sancisi-W. 1993a H. Sancisi-Weerdenburg, "Political Concepts in Old-Persian Royal Inscriptions", *Anfänge politischen Denkens in der Antike Die nahöstlichen Kulturen und die Griechen, Schriften des Historischen Kollegs (Kolloquien) XXIV* (Ed. K. Raaflaub), München: R. Oldenbourg Verlag, s.145-163.
- Sancisi-W. 1993b H. Sancisi-Weerdenburg, "Cyropaedia", *EncIr*, Vol. VI, 1993, s.512-514.
- Schmidt 1953 E. F. Schmidt, *Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions*, University of Chicago Press, 1953.
- Tatum 1989 J. Tatum, *Xenophon's Imperial Fiction: On the Education of Cyrus*, Princeton University Press.

Serap Özkan Kılıç

- Tuplin 2010 C. Tuplin, "Xenophon and Achaemenid Courts", *Der Achämenidenhof = The Achaemenid court: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums zum Thema "Vorderasien im Spannungsfeld klassischer und altorientalischer Überlieferungen"*, Landgut Castelen bei Basel, 23.-25. Mai 2007, (Ed. B. Jakobs-R. Rollinger), s.189-230.
- Tuplin 2013 C. Tuplin, "Xenophon's Cyropaedia: Fictive History, Political Analysis and Thinking with Iranian Kings" *Every Inch a King Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds*, Leiden, 67-90.
- Waters 2014 M. Waters, *Ancient Persia A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*, Cambridge University Press.
- Wiesehöfer 2003 J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi* (Çev. Mehmet Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul.

RESİMLER

Resim 1: Sikkeler üzerindeki okçu kral figürleri (<http://www.coinarchives.com>, Erişim tarihi: 22.01.2015).

Resim 2: Çavuşköy steli (İstanbul 1502), av sahnesi (Nollé 1992, Kat. S7).

Resim 3: Altıkulaç-Çan Lahti, av sahnesi (Çanakkale Müzesi).

Resim 4: Bursa steli, av sahnesi (Nollé 1992, Kat. S. 8).

Resim 5: Daskyleion, at binen kadınlar (Nollé 1992, Kat. F 1).